

Марія Фляк, кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена аналізу моральних цінностей у житті людини. Автором розглядається специфіка їх функціонування в українському суспільстві сьогодні, а також необхідність їх формування з дитячих років. Дана оцінка сучасної вседозволеності, втрати старих, непридатних для життя орієнтирів і тимчасового духовного бездоріжжя в контексті переоцінки значення ціннісних орієнтацій як умови розвитку особистості.

Постановка проблеми. Майбутнє України залежить від того, до чого здатна наша сьогоднішня духовність. Можна з побоюванням відзначити, що на даний час духовність українського соціуму невисока, тому і важко долати існуючий сьогодні кризовий стан, бездуховність. Бездуховність, як і духовність – це теж якість особистості і суспільства. Якщо духовність заснована на “вищих” людських цінностях, на їх гармонійних співвідношеннях, то основа бездуховності – викривлення цінностей, неадекватне їх співвідношення. Бездуховність – різнолика, прикладом її може бути нещирість, жорстокість, корупція, низька мораль.

Наш час є унікальним у тому розумінні, що ми володіємо багатством історичних матеріалів у тій повноті, якої не могло бути у наших попередників і водночас – кожна особистість несе у собі “матрицю” людини як такої. Фізичну частину людського вона одержує генетично. Духовну частину – через прилучення до суспільної практики, тобто під час освоєння навколишнього світу та включаючись у структуру людських відносин на різних рівнях.

Саме через призму ціннісних орієнтацій, вважає Т.Г. Аболіна, слід розглядати духовність, що дає змогу зрозуміти і природу бездуховності [1].

Проблема духовності – це не лише визначення вищого рівня освоєння людиною свого світу, ставлення до нього (до природи, суспільства, інших людей, до самої себе). Це проблема виходу людини за межі вузько емпіричного життя, подолання себе “вчорашнього” у процесі оновлення, удосконалення та “підняття” особистості до своїх ідеалів – проблема життєтворчості, основою якої є ціннісні орієнтири.

Кожне суспільство має свою систему моральних цінностей та пріоритетів. Вони

вирастають з культурно-історичної традиції, соціального досвіду народу, підтримуються й контролюються громадською думкою та совістю людини й врегульовують відносини, забезпечуючи суспільну злагоду та порядок, до якого прагне кожне цивілізоване суспільство. Справедливим є й те, що цивілізація має загальнолюдські цінності, якщо й не тотожні повністю, то у всякому разі подібні для всіх типів культур, народів і локальних соціальних систем. Співчуття, дружелюбність, ввічливість, сором’язливість, вдячність та інші елементарні норми обумовлюють правила поведінки людини у будь-якому суспільстві. Моральне всезагальне й моральне особливе переплітаються між собою, доповнюють одне одного, врегульовуючи відносини між людьми як членами сім’ї, колективу, народу чи нації, суспільства загалом. Як правило, моральні системи визрівають природним чином. Вони проходять довгий період історичної еволюції, повторюючи в основних рисах історичну долю народу, цінностями якого вони є. Віддавна світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень, головним чином у його етичних, естетичних та релігійних проявах.

Ціннісна орієнтація слугує своєрідним критерієм, фільтром у визначенні ставлення людини до матеріальних та духовних цінностей, системи установок, відстоювання принципів і переконань. Вона передбачає позитивне чи негативне значення об’єктів навколишнього світу для індивіда чи суспільства і визначається не їхніми властивостями як такими, а їх місцем та наявністю в людській життєдіяльності інтересів і потреб, соціальних відносин, критеріями і способами оцінки цього значення, виражених у моральних принципах і нормах, ідеалах, установках і цілях.

Цінності, безумовно, є тим феноменом, що

найтісніше пов'язаний зі сферою потреб людини, оскільки певна система цінностей втілюється, опредметнюється в тих чи інших конкретних феноменах, пов'язаних з відповідними формами життєдіяльності, в яких і здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перетворення з явища “зовнішнього” у явище “для себе”, тобто відбувається переведення цінностей суспільних в цінності суб'єктивно значущі для самого індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії з даного питання нашу увагу привернули дослідження з проблеми ролі цінностей в процесі громадянської освіти, таких авторів, як І. Бех, М. Боришевський, Б. Чижевський, І. Таржнюк, Л. Крицька, Л. Хорунжі, Л. Старовойт та Р. Скульський.

Так, І. Бех надає великої значимості духовних цінностей у розвитку особистості, а Р. Скульський вважає справедливість, гуманізм, толерантність, любов до дітей – пріоритетними цінностями майбутніх вчителів. А. Донцов характеризує психолого-педагогічні аспекти формування ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення проблема формування цінностей має для розвитку України в умовах формування її державності, в атмосфері руйнування колишніх пріоритетів у політиці, економіці, особливо в духовному житті нації; віднайти чіткі методологічні підстави до формування нової духовності народу, гуманістичних засад образу України в XXI ст.

Цінності в житті суспільства виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Вони є чимось більш високим, ніж звичайна зацікавленість людини. Саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби, і саме існування цінностей відрізняє людину від тварини. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Ці категорії невіддільні одна від одної. Культура і визначається через систему цінностей та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів даного соціуму.

Культура є цементам будівлі суспільного життя, а цінності – осередком духовного життя суспільства. Культура встановлює, що таке цінність, що – антицінність. Люди, що поділяють однакові цінності, становлять соціальні групи, об'єднуючись у політичній, економічній боротьбі, спрямовуючи, таким чином, історію в певному напрямі. Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Роль особливих ідейних єднань в

суспільстві виконують соціальні цінності, що виступають у формі соціально-політичних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, надцінних ідей, на зразок національної ідеї. Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості і організованості його членів.

Виходячи із сприйняття двох типів цінностей (цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, і цінності, які надають сенс існуванню людини), можна говорити про цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, і цінності, які відроджують людину в принципово новій якості. Саме цінності другого типу, на нашу думку, і можуть бути предметом уваги соціальних педагогів, педагогів у вищих навчальних закладах і вчителів у школах. Визначаючи цю групу цінностей, людина утверджує свою поведінку, вчинки, свідоме ставлення до норм і принципів моралі, гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості загалом. Будь-які роздуми про моральні цінності як орієнтир моральної норми і поведінки, виходячи з реальної суперечності людського існування, не виключають конкретних орієнтирів, прояв яких дозволив би фіксувати їх наявність чи динаміку.

Мораль – це імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, що регулює поведінку людей з огляду на принципове протиставлення добра і зла. Звісно, з таким розумінням можна було б погодитися, якби мова йшла про мораль в ідеальному суспільстві. Соціальний прогрес, на жаль, не завжди збігається з моральним удосконаленням особи, хоча нерідко за найважливіших соціальних обставин розкривається моральний вимір буття людини [3]. Але у кожному суспільстві в людській свідомості вкладалися певні моральні цінності, ціннісні орієнтації у її поведінці, діяльності, що висвітлює те, заради чого діє і мислить людина саме так, а не інакше.

У наш час розгулу всюдозволеності, втрати старих, непридатних для життя орієнтирів і тимчасового духовного бездоріжжя, важко переоцінити значення ціннісних орієнтацій як умови розвитку особистості, здатної до самостійного і відповідального вибору.

Як свідчить історія, падіння моральності – постійний супутник суспільних змін, особливо, чинених в революційні епохи, і тим більше, якщо їхня сутність складає перехід від однієї системи соціальних координат до іншої. Яскравим

прикладом останнього є наше трансформаційне суспільство. Моральне падіння нині досягло рівня, порівнюваного, напевне, лише з моральною деградацією розпаду рабовласницької Римської імперії. Моральна нестабільність і дискомфорт сьогодні є не тільки головною причиною нездійсненності багатьох прогресивних суспільних починань, але й у буквальному значенні руйнування людської особистості. Моральна ситуація в Україні, певне, досягла межі, за якою розпочинається незворотний процес.

Проголошення незалежності і початок суспільного відновлення має не тільки соціально-політичний, але і глибокий моральний зміст. Це – процес повернення народу в лоно людської цивілізації й одночасно повернення до справжніх витоків моральності, виплеканих людською культурою. Суспільні відновлення розчистили ґрунт для відновлення справжньої моральності. На жаль, його неоднозначність змусила людину шукати нових способів морального самозахисту і виживання. До того ж, у морально-розрихле середовище хлинула хвиля нечесті, відходів Західної, та й Східної, цивілізації. Ситуація не просто загострилася, вона стала нестерпною. Ми усі дійшли до такого ступеню моральної німоти, що не помічаємо болю і страждання іншого, зляканої розпуски дітей, сексуальної нахабності підлітків [3].

Особливо насторожує сьогодні моральне обличчя молодіжного середовища. Широке поширення в ньому одержали такі несумісні з мораллю речі, як наркоманія й алкоголізм, злочинство і рекет, знущання над особистістю і звичайна підлість. Здається, що людей підлих, які забули про жаль, милосердя й елементарну совість, стало більше. Моральна деградація суспільства стає небезпечною.

Тут ми зіштовхуємося з моральними парадоксами. З одного боку, говоримо і вимагаємо морального ставлення до себе, з іншого – не вважаємо себе зобов'язаними дотримувати таких бажаних суспільством моральних розпоряджень. У цьому – вся суть проблеми. У філософській і етичній літературі подібне явище називається моральним роздвоєнням особистості: стосовно себе людина навіть у думці не допускає аморальності з боку іншого, і навпаки, своєму аморальному вчинку майже завжди вишукує належне моральне виправдання. Виникає ситуація, коли добро і зло мов би делегується різним адресатам: перше – собі, друге – іншому. Насправді ж, людина втратила почуття відповідальності, вона втратила совість. Про моральну атмосферу в такому

суспільстві можна тільки мріяти, а жити в ньому – просто небезпечно.

Дійсність відкинула минулі цінності: патріотизм та інтернаціоналізм, дружба і братство перетворилися в нетерпимість, іноді національну неприязнь; моральна чистота, простота і скромність – аморальністю, кар'єризмом, прагненням до збагачення; непримиренність до буржуазної ідеології – різким поворотом до цінностей буржуазного суспільства; добросовісна, самовіддана праця на користь суспільства – відлученням народу від праці.

Як відомо, моральні цінності, ідеали, зразки та норми поведінки стають частиною самосвідомості індивіда. Вони формують і регулюють його поведінку. “Моральні цінності як життєві орієнтири людини – писав доктор психологічних наук І. Бех, зберігаються за допомогою особистісних вчинків, і їх неможливо передати підростаючій особистості без самостійної участі її самої” [4, 3]. Передусім важливо забезпечити умови вироблення у людини міцних засад. Усе решта або впливає з цього поняття, або розглядається як надбудова.

Досвід сьогодення свідчить, що суспільству нав'язується не дуже оптимістичне твердження – без моральних цінностей досить велика кількість людей обходиться абсолютно вільно. Аморальні вчинки в нашому суспільстві стали нормою, настільки звичною, що цього вже ніхто не соромиться й не засуджує.

Мораль – це також набір певних правил, яких людина повинна дотримуватися. Вони не тотожні ідеалу моралі – принципи формулювання визначаються людьми. Через це вони, по-перше, не є абсолютно досконалими, ідеальними, а по-друге – залежать від світогляду культури, традицій того чи іншого народу, його історії, ментальності. Якщо ідеал моралі є недоторканим, то формування правил моральної поведінки насправді має відносний характер. Тому людська мораль – постійно діючий духовний фактор, що має визначальний вплив на життя людської спільноти і окремої людини.

Розвиток людства передбачає не лише задоволення потреб людини. Він зумовлює також вимогу, щоб поводити себе стримано щодо природи і суспільства. Людина має в собі початки моральності від сотворення, а кожна окрема особа – від народження. Підставу для цього дає той факт, що з усіх живих істот лише в ній від природи існує почуття моральності, прагнення до ідеалу Добра.

Джон Локк про це влучно сказав: “У погано вихованої людини сміливість виявляється як грубість... ученість стає педантизмом, простою – неотесаністю, добродушність – улесливістю.

Гарні якості становлять істотне багатство душі, та тільки вихованість є для них оправою» [5]. Зі сказаного цілком обґрунтовано можна зробити висновок: формування високого рівня моральності становить одне з важливих завдань, розв'язувати яке покликані всі, хто має причетність до виховання дітей і молоді. Доброта, чуйність, турботливість, уважність, любов до всього живого – засади гуманізму та милосердя. Виховуючи в дитини ставлення до навколишніх як до цінності, не меншої, ніж цінність власної особистості – формують найкращі якості дитячої душі.

Одним із виявів гуманізму в повсякденних стосунках людей є доброта: піклування про потреби, уважне ставлення до них, ввічливе спілкування з усіма, добра людина ніколи не буває брутальною, нетерпеливою.

Доброта тісно пов'язана з такими моральними якостями, як чуйність, довіра та благородство, вдячність та співчуття. Доброзичлива людина бажає добра іншим, ставиться до них прихильно, вміє правильно спілкуватися, бути ввічливою, тактовною.

Душевна чуйність зароджується та формується у дитини в ранньому віці. Байдужа людина не звертає уваги на певні явища та події, не виявляє співчуття до оточення, відмежована від нього. Якщо не спрямувати зусиль на формування в дитини гуманного ставлення до людей, то байдужість може стати рисою характеру, поєднатися з такими негативними якостями, як егоїзм, індивідуалізм.

Егоїзм дитини – яскравий прояв себелюбства, коли власні прагнення та інтереси є цінними і їм надається абсолютна перевага над іншими. Для того щоб запобігти цьому, слід вчити дитину осмислювати, відчувати події повсякденного життя, щоб чітко виявляти зв'язки з усіма членами родини, спільноти, пробуджувати чуйність до друзів і рідних, готовність завжди допомогти знайомим чи й незнайомим.

Дуже часто можна відчувати чуже горе, біль. Дитина не завжди робить це зі злими намірами, навпаки, може діяти несвідомо, не уявляти до чого можуть призвести її дії. Причини жорстокості, як і інших негативних моральних якостей – недоліки виховання: брак добрих взаємин між батьками, друзями турботи, доброзичливості, справедливості, людяності – у ставленні до членів своєї сім'ї, до інших людей.

Часто жорстокість може виявитися в дошкільному віці, коли дитина знущується над домашніми тваринами, б'є однолітків чи молодших за себе.

Чуйність – здатність до переживання,

хвилювання, вміння розділити чужі радощі, горе, біль. Це передумова виховання у дитини милосердя.

Одним із виявів уважності є чемне ставлення до людей. Дітей необхідно вчити правильно вживати слова ввічливості ("чарівні" слова): добридень, будь ласка, перепрошую, дякую, на здоров'я, будьте здорові, тощо. Особливо важливо навчити їх розмовляти з усіма дружим, доброзичливим тоном, адже брутальне різке звертання, вживання у розмові може образити чи погіршити взаємини з близькими людьми. Виявлення грубощів характеризує зневажання правил культурної поведінки.

Відкрита недоброзичливість до навколишніх, прагнення їх скривдити, образити, вчинити хуліганство, найчастіше формуються у дітей котрі змалку відчувають неповагу батьків один до одного або до інших членів суспільства.

Інколи дорослі викликають грубість у дітей неухажним ставленням до них, їхніх настроїв, почуттів, подій життя. Вміння оцінити ситуацію, в якій відбувається спілкування з дитиною, враховувати всі обставини, що з певних причин ускладнюють взаєморозуміння, – певний шлях до того, щоб випадкова, непродумана грубість дитина не закріпилася в її поведінці. Образа інших – це неповага до самого себе – в цьому необхідно переконати дитину, яка в такій поведінці бачить засіб довести свою зверхність над іншими.

Дорослі мають навчити дітей співчувати, сформувати у них готовність відгукнутися на чиєсь прохання, бажання допомогти. Милосердя – кращий приклад для виховання у дітей чуйності. Виявляючи уважне ставлення до близьких і сусідів, друзів, колег, підтримуючи самотніх, хворих, нещасних, батьки створюють передумови для формування у дітей співчуття і любові до людей.

Дітей необхідно навчати розрізняти і розуміти ті чи інші душевні стани людей помічати зміни у їхньому настрої. З цією метою звертають увагу на міміку, жести, інтонації голосу, коли людина чимось стурбована схвилювана.

Важливо навчити дитину уявляти себе на місці іншої людини, ніби ототожнюючи себе з нею. Тоді легше перебороти тактовність, прийти від бездіяльного співчуття до співпереживання, тобто надання допомоги. Кожен хоче шанобливого ставлення до себе, проте не кожен сам є чуйним та уважним до людей. Дитина має засвоїти, що уважне і шанобливе ставлення, доброта завжди приносять радість тим, хто поряд.

Виховання гуманних якостей особистості

необхідно здійснювати прилучаючи дітей до праці. Дитина відчуватиме себе членом колективу, бачитиме, що на її допомогу чекають, помічають її піклування і вдячні за це. Таким чином, вона починає розуміти своє значення.

Нині в суспільстві змінюються погляди на таку рису гуманної людини, як скромність. Ця моральна якість виявляється в тому, що людина не виділяє себе понад усіма іншими, обмежує власні потреби, жертвує ними заради ближніх.

Діти мають засвоїти, що скромна людина не похвалюється своїми успіхами, не вважає, що вона знає більше від усіх і робить краще за всіх. Добрі вчинки скромна людина здійснює не напоказ, незалежно від того, будуть чи ні знати, про це її батьки або друзі.

Необхідно привчати дітей не виявляти під час спілкування з товаришами своєї зверхності, навіть коли для цього є підстави, не згадувати похибки, невдачі інших, не докорити їм. Хвалюватих не люблять і не поважають ні в колективі, ні в сім'ї. Їхня поведінка часто викликає роздратування та інші негативні почуття. Скромна ж людина ввічлива у спілкуванні з іншими, вона щиро цікавиться їхнім життям. Радіє успіхам, співчуває невдачам.

Не можна плутати скромність з нерішучістю та сором'язливістю. Ці якості заважають дитині виявити свою індивідуальність, ініціативу і самостійність, часто погано впливають на взаємини з іншими людьми. Щоб перебороти ці недоліки, батькам треба активніше залучати дитину до різноманітної діяльності, доручати завдання, що потребують самостійного виконання, поступово зменшуючи допомогу і послаблюючи контроль за виконанням.

Бути моральним – в інтересах самої людини. Завдяки моральним якостям, вона може досягнути поваги рідних, близьких, партнерів, її словам і діям довірятимуть, що додасть їй впевненості в собі й авторитету в очах навколишніх. Проте для цього моральні якості мають бути такими, що цінуються в суспільстві, мають бути запитані.

Справедливість вимагає визнати, що люди завжди мають свої цілі й домагаються досягнення своїх інтересів різними шляхами і за допомогою різних засобів, у тому числі й аморальних. Пригадаємо хоча б таке відоме твердження: “мета виправдовує засоби”.

Вічну боротьбу добра і зла репрезентовано в житті суспільства й окремої людини боротьбою між моральними цінностями та аморальністю. Суть питання, очевидно, в тому, щоб ця боротьба не припинялася, щоб люди остаточно не

зневірилися й не розчарувалися в моральних цінностях настільки, щоб відмовитися від них як орієнтирів у своїх словах і вчинках, а наше суспільство зараз перебуває в небезпечній близькості до цієї межі. Дуже важливо, щоб моральні норми, які хоча й зневажаються нерідко в політиці, економіці, особистих стосунках, зберігали своє значення як цінності. Про їх збереження мають передусім турбуватися керівники всіх рангів і рівнів та публічні особи – не тільки в царині виховання й освіти, але і в політиці, економіці, науці, мистецтві, у правовій сфері. Тому що “важко привести до добра моральними повчаннями, легко – прикладом” [6, 159]. Автор цих слів – римський політик, філософ, поет Сенека зафіксував цей висновок наприкінці I століття до н.е. чи на початку I століття н.е. і він надто актуальний сьогодні.

1. Аболіна Т.Г., Єфименко В.В та ін. *Етика: навчальний посібник для студентів гуманітарних вузів.* – К., 1992.

2. Аристотель. *Большая этика* // Аристотель. Соч. В 4 т. Т.4. Сенека. *О счастливой жизни* // Римские стоики: Сенека, Зиктет, Марк Аврелий. – М., 1996.

3. Бех І.М. *Духовні цінності в розвитку особистості* // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1.

4. Бех І.Д. *Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації.* – К.: ІЗМН, 1996. – 232 с.

5. Донцов А.В. *Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій студентської молоді.* // Високі технології виховання. – Харків; ІСДО, 1995. – С. 86 – 90.

6. *Мудрость тысячелетий. Энциклопедия.* – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 848 с.

7. Скульський Р.П. *Пріоритетні цінності у вихованні майбутніх вчителів* // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1.

8. Чижевський Б.Г. *Актуальні проблеми побудови системи виховання в умовах державотворення* // Педагогіка і психологія. – 1997. – №2.

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

“Кожен є тим, чиє серце в ньому”.

Григорій Сковорода
український поет, філософ
